

Esaret ve Utanç: Birinci Dünya Savaşı'nda Esir Düşen Türk Askerlerinin Anı ve Günlükleri Üzerine Bir Değerlendirme

Rıza ÖZBÖLÜK*

Öz

Birinci Dünya Savaşı'nda on binlerce Türk askeri esir düşmüştür. Mısır'dan Malta'ya, Rusya'dan Birmanya'ya kadar çok geniş bir coğrafyada yer alan kamplarda uzun yıllar esir olarak tutulan Türk askerlerinin vatanlarına dönüşleri, 1922 yılına kadar devam etmiştir. Esirler içerisinde kayda değer bir çoğunluk bu sıra dışı hayat tecrübesini aktarmayı değil sessizliği tercih etmiştir. Dolayısıyla esir düşen asker sayısına nispetle onlardan geriye kalan günlük ve hatıra gibi metinlerin sayısı şaşırtıcı derecede azdır. Esaret, binlerce askerin hayat çizgisinde olağanüstü bir tecrübe dönemiymiş fakat birbirinin aynısı olan günler bu tecrübeyi kayda geçirme ihtiyacını törpülemişti. Zira dar alanlarda, yıllar boyunca devam eden monoton kamp hayatı, kayda geçirmeye degecek olayların azlığı, not tutmayı gereksiz hale getirmişti. Dolayısıyla bu durum savaştan yıllar sonra anıları yazma işini de olumsuz anlamda etkilemiştir. Kamplarda bulunduğu dönemde günlük ya da not tutma konusunda ısrarlı davranan az sayıdaki esir ise yıllar sonra anılarını kaleme aldığında geçmişte tutulan notlar üzerinde bazı değişiklikler yapma ihtiyacı hissetmiştir. Savaş esirleri, doğrudan ifade etmeseler de esir düşmekten dolayı utanç duydukları izlenimi veriler ve kasten esir düşmediklerini ispatlama çabası içindedirler. Hem Osmanlı İmparatorluğu hem de Türkiye Cumhuriyeti kamuoyunun savaşta esir düşen askerlere yönelik pek de müspet olmayan bakışı, esir anılarını sadece geçmişe dair bir tecrübe aktarımı olmaktan çıkarmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk savaş esirleri, günlük, anı, hatıra, otobiyografik metin.

* Arş. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, rozboluk@selcuk.edu.tr

Captivity and Shame: An Evaluation on Memories and Diaries of Turkish Prisoners of War in World War One

Abstract

In the World War I, tens of thousands of Turkish soldiers were taken prisoners. Turkish soldiers, who were held captive for many years in camps located in a wide geography from Egypt to Malta, from Russia to Burma, continued returning their homelands until 1922. A significant majority of prisoners of war preferred silence rather than conveying this extraordinary experience. Therefore, the number of autobiographical texts such as diaries and memoirs left behind is surprisingly low considering the number of captured soldiers. Captivity was an extreme period of experience for thousands of Turkish soldiers but they did not feel the need to record this experience due to the days being identical. Because the monotonous camp life that continued for years in narrow spaces, the scarcity of events worth recording made it unnecessary to take notes. Therefore, this situation negatively affected writing down the memories years after the war. However, the few prisoners, who insisted on keeping diaries or notes while they were in the camps, felt the need to make some changes on the notes kept in the past when they wrote their memoirs years later. Although they do not express it directly, prisoners of war give the impression that they feel ashamed of being captured and they endeavor to prove that they were not deliberately captured. Both the Ottoman Empire and the Republic of Turkey's public opinion towards the soldiers who were captured in the war, which was not very positive, made the memories of the prisoners not merely a narration of past experiences.

Keywords: Turkish prisoners of war, diary, memoir, memory, autobiographical text.

Giriş

Türkçe literatürde günlük, hatıra gibi otobiyografik metinlerin sayısal bakımdan azımsanmayacak bir yekûna ulaştığı ve her geçen gün sayılarının arttığı bilinmektedir. Ayrıca bu tip metinlerin nasıl tetkik edilmesi gerektiğine dair önemli metodolojik yaklaşımlar ortaya konmaktadır.¹ Öte yandan bu kayıtlar, belirli alt kategorilere ayrıldığında, örneğin savaş esirlerine ait kişisel kayıtlar söz konusu olduğunda, daha önce bazı çalışmalarda değinildiği üzere² sayısal açıdan az oluşları göze çarpmaktadır. Buna bağlı olarak bahsi geçen metinler üzerine odaklanan yeterli analiz bulunmadığı da görülmektedir. Eğer Birinci Dünya Savaşı boyunca İngilizler tarafından Hindistan ve Burma'ya gönderilen yaklaşık 30.000 Türk askerinden³ geriye sadece altı adet⁴ anı ve günlük kaldığı göz önünde bulundurulursa durum daha iyi anlaşılacaktır. Öte yandan Osmanlı askerlerinin bu bağlamda bir istisna teşkil etmediği, aynı savaşa katılan diğer muharip ordulara mensup askerlerin de benzer tavrı benimsemelerinden, yani esarete dair tecrübelerini kâğıda dökmekten imtina etmiş olmalarından anlaşılacaktır.⁵ Samuel Hynes'in Birinci Dünya Savaşı boyunca esir düşen yaklaşık 190.000 İngiliz askerinden geriye kalan anıların azlığını açıklamak adına dikkat çektiği hususlar önemli bir perspektif sağlamaktadır. Hynes'e göre; askerler esir düşmeyi utanç verici bulmuş olabilirlerdi. Ayrıca, esaret sürecinin bazen bir hikâye oluşturmaya izin verecek kadar uzun olmayışı ve siperlerde cereyan eden savaşa nazaran üzerine bir şeyler yazacak kadar şiddetli olmayışı da bu durum üzerinde etkili olabilir.⁶ Bu tespitlerin Türk esirlerin sessizliğini açıklama bağlamında uygun olup olmadığı değerlendirilmiş ve bir dereceye kadar utanç tezine ama daha çok savaş sonrası Türkiye kamuoyuna özgü şartlara ayrıcalıklı bir yer tanınmıştır.⁷ Ülkelerine döndüklerinde savaşın yükü altında ezilen ve kendilerine esarete rahat bir hayat geçirmiş kimse nazarıyla bakan bir toplumla karşılaşan esirler, hikâyelerini anlatmaktan çekinmiş olabilirlerdi; ayrıca hatırlanması gereken dönem artık mağlubiyetle sonuçlanan Birinci Dünya Savaşı değil zaferle sonuçlanan Millî Mücadele olacaktır.⁸

Bu çalışmada Türk askerlerinin esareti, utanç verici bir suçmuş gibi algıladıkları savı kabul edilmekte fakat utanç tezinin askerlerin sessizliğini anlamaya yardım-

- 1 Bu bağlamda Ali Birinci'nin çok sayıda çalışması bulunmakla beraber konu hakkında çeşitli makalelerini topladığı iki kitabı için bk. *Tarihin Hududunda: Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 37-110, 265-285; Ali Birinci, *Tarihin Kara Kitabı*, Kopernik Kitap, İstanbul 2018, s. 69-78; 274-299; Birinci Dünya Savaşı'na katılan Osmanlı askerlerinin hatıraları üzerine derinlikli bir metodolojik tahlil için bk. Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019; Geniş katılımlı bir hatırat sempozyumunu da bu bağlamda zikretmek gerekir. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hatırat Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı C.1-4*, Ed. Musa Gümüş, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2022.
- 2 Yücel Yanıkdağ, *Ill-Fated Sons of the 'Nation': Ottoman Prisoners of War in Russia and Egypt, 1914-1922*, (The Ohio State Üniversitesi, Doktora Tezi), 2002, s. 20.
- 3 Rıza Özbölük, *Birinci Dünya Savaşı'nda Hindistan'da Türk Esirleri*, (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Konya 2020, s. 4
- 4 Yoğun olarak Hindistan ve Burma'daki esaret sürecinden bahsedilen hatıralar şunlardır: Hüseyin Fehmi Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a, Esareten Kurtuluş Savaşı'na Cephe Sekiz Yıl Sekiz Ay (1914-1923)*, Yay. Haz. Mustafa Yeni, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014; Taşköprülü Mehmed Efendi, *Irak Cephesi'nden Burma'ya Savaşın ve Esaretin Günlüğü*, Yay. Haz. Mesut Uyar, Ahmet Özcan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015; İshak Jeller, "Bir Türk Subayın Birmanya Hatıraları" *Vakit*, 1942 [muhtelif sayılar]; Muhiddin Erev, "I. Dünya Savaşında Bir Yedek Subayın Hâtıraları", *Hayat Tarih Mecmuası*, (1967), C. 1-2, S. 4-8; Mustafa Tütüncü, *Hatıra Defterimdir*, Yay. Haz. Abdulkadir Ozulu, Lider Matbaacılık, Çorum 2006; Tahsin İybar, *Sibiryadan Serendibe*, C.H.P Halkevleri Bürosu Yayınları, Ulus Basımevi, Ankara 1950.
- 5 Samuel Hynes, *The Soldiers' Tale Bearing Witness to Modern War*, The Penguin Press, New York, (Elektronik basım) 2003, s. 234; Yanıkdağ, *Ill-Fated Sons*, s. 20.
- 6 Hynes, *The Soldiers' Tale*, s. 234-235.
- 7 Yanıkdağ, *Ill-Fated Sons*, s. 22-60.
- 8 Yanıkdağ, *Ill-Fated Sons*, s. 40-60.

cı olmayacağı ileri sürülmektedir. Öte yandan utancın esir anılarını ciddi anlamda şekillendirmiş olduğu öne sürülmektedir. Çalışmada öncelikle esir anı ve günlüklerinin neden bu kadar az olduğuna dair tespitte bulunulacak, daha sonra esaret sırasında günlük şeklinde tutulan bir kaydın yıllar sonra kamuya açılışına kadar geçen sürede nasıl değişiklikler geçirmiş olabileceği değerlendirilecektir. Son bölümde ise esirlere ait otobiyografik metinlerin içerik bakımından şekillenmesinde utanç meselesinin ne denli etkili olduğu üzerinde durulacaktır.

Esirlerin içinde buldukları koşullara dair kısa bir tahlil, onlardan geriye neden bu kadar az sayıda kişisel kayıt kaldığını açıklamaya yardımcı olabilir. Bu minval üzere söylenebilecek en önemli husus, tabi oldukları kimseler tarafından kendilerine dayatılan monoton yaşam biçiminin geçip giden günlerin aynışmasına sebep olduğudur. Dikkat çekici ya da hayatlarında harekete sebep olacak olayların azlığı savaş esirleri için yazma eylemini de gereksiz bir uğraş haline getirmiş olmalıdır. Bugün elimizde günlüğü olan esirlerin kamp sürecine denk gelen günlerde sürekli hava durumundan bahsetmeleri, kamplara getirilen gazete haberlerinden bir kısmını günlüklerine eklemeleri ve gördükleri rüyaları anlatmaları, o günlerde yazmaya geçecek somut bir şey bulamadıklarının örtülü ifadesidir. Bu durumu bazen açıkça belirtirler. Örneğin, günlüğünün 16 Mart 1916 tarihine, “*Hava gayet güzeldir. Havadis yoktur*”, 18 Mart 1916 tarihine “*Hava iyidir, Havadis yoktur*” gibi ifadeleri not düşen Hasan Basri Efendi, 8 Temmuz 1916 gününe denk gelen kısmına ise “*Yazacak vukuat yoktur. Her günümüz bir siyâk [tekdüze] üzere geçiyor. Dünyadan haberimiz yok. Ne yazayım*” ifadelerini eklemiştir, iki gün sonra da benzer cümleleri tekrar etmiştir.⁹ Irak’ta İngilizler tarafından esir alınarak Basra, Hindistan ve daha sonra Burma’da bulunan Rangoon’a götürülen Taşköprülü Mehmed de Basra kampında olduğu sıralarda; “*12 ve 13 Mayıs ile 14 Mayıs’ta anlatmaya değer bir şey olmadı*”, “*18,19,20,21 Mayıs 1916. Anlatmaya değer bir vaka olmadı*”, “*25 Mayıs’ta bir şey olmadı*”¹⁰ gibi cümleleri günlüğüne eklemiştir. Halil Ataman da, yıllar sonra anılarını kaleme aldığı yukarıda bahsedilen esirler gibi kampta bulunduğu sıralarda çoğu zaman yazacak bir şey bulamadığını şu cümlelerle ifade eder: “*Bu geçip giden günlerde, birçok hadiseler olmakta ve yok olup gitmektedir. Bu nevi hayata ya alıştık, ya da tessüre [sic] neden olur diye not etmekten vazgeçtim... geçer gibi oldum.*”¹¹ Bu durum diğer binlerce esirin günlük tutmayı anlamsız bir uğraşmış gibi görmelerinin sebebi olabilir. Bir Osmanlı askerinin esaret serüvenini bizzat onun kaleminden okumak isteyen meraklı bir okuyucu, Ahmet Altınay’ın günlüğünün büyük kısmında sürekli tekrar eden şu cümleleri gördüğünde hayal kırıklığına uğrayabilir ve o günlükte esaret ile ilgili çoğu zaman kayda değer bir şey olmadığını düşünebilir: “*4 Şubat 1920 Çarşamba: Hava soğuk ve yağmur. Teessürlerim, Düşüncelerim*”, “*6 Şubat 1920 Cuma Teessürat... Düşüncelerim... Meraklarım*”, “*14 Şubat 1920: Müthiş soğuk, teessürat.*”¹² Aslında Altınay’ın bu cümleleri esaret hayatının tam bir tasviridir. Bir savaş esirine ait günlük formunda bir metinden daha fazlasını beklemek iyimserlik olacaktır.

9 Hasan Basri Efendi, *Bir Gemi Kâtabinin Esaret Hatıraları*, Yay. Haz. Bedrettin Görgün, Çev. Ziver Öktem, Cemile Kesim Moraloğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 238, 239.

10 Taşköprülü, *Savaşın ve Esaretin Günlüğü*, s. 77,78. Taşköprülü Mehmed her ne kadar kişisel kayıtlarını gözden geçirdikten sonra tekrar kayda almış olsa da bu faaliyeti kampta bulunduğu sırada yapmıştır. Bk. aynı eser içinde, Uyar, Özcan, “kusa not”, s. xi, dolayısıyla bu metin günlük olarak kabul edilmiştir.

11 Halil Ataman, *Esaret Yılları, Bir Yedek Subayın I. Dünya Savaşı Şark Cephesi Hatıraları*, Yay. Haz. Ferhat Ecer, Kardeşler Matbaası, İstanbul 1990, s. 139.

12 Ahmet Altınay, *Katran Kazanında Sterilize, Bir Türk Subayının İngiliz Esir Kampında Üç Yılı*, Yay. Haz. Ahmet Uçar, A. Talat Duru, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul 2004, s. 106, 107.

Kamplarda dikkat çekici somut olayların azlığı esirleri soyut olguları düşünmeye ve kaleme almaya yöneltmiş olmalıdır. Örneğin Hindistan'da Bellary esir kampında tutulan ve yazma konusunda en istekli esirlerden biri olan Rifat Rami'nin [Arıncı] günlük tutmak ya da anılarını kaleme almak yerine, bulunduğu kampta bir şiir defteri tutmayı tercih etmesi ve esarete karşı hislerini şiir türünde bir edebî eser vasıtasıyla dile getirmesi dikkate değer.¹³ Irak Cephesi'nde görevlendirilen ve cephede bulunduğu sıralarda günlük tutan ama esir düşüp, Hindistan'a gönderilince günlük yerine şiir defteri tutmayı tercih eden Ali Vehbi [Aykota] bir başka önemli örnektir.¹⁴ Gerek Rifat Rami'nin gerekse Ali Vehbi'nin tavrı aslında savaş esirlerinin kişisel anlatılarına nasıl yaklaşılması gerektiği hususunda önemli bir perspektif sağlamaktadır. Kamp hayatı esirleri, kendilerini farklı türden yazılı kayıtlar vasıtasıyla ifade etmeye zorlar. Bu iddiaya kanıt niteliğinde gösterilebilecek en önemli belge grubu, kamplarda çıkarılan esir gazeteleridir. Savaş boyunca Malta'dan Rusya'ya, Mısır'dan Hindistan ve Burma'ya kadar birçok bölgede tutulan Türk esirler onlarca gazete çıkarmıştır. Bu gazeteler, yer yer haber verme amacı taşısa da aslında esirlerin bilim, felsefe, din, sosyoloji, edebiyat, mizah, tarih gibi alanlarda fikirlerini kaleme aldıkları, tercüme yaptıkları, yazarak vakit geçirme ihtiyaçlarını giderdikleri en değerli araçlardı. Yüzlerce esir; *Badiye, Esaret, Kızıl Elma, İravadi, Ne Münasebet, Sabun Köpüğü, Tülu, Vaveyla, Yarın, Kafes, Türk Varlığı, Nilüfer, Işık* ve daha birçok gazetede hemen her konuda fikirlerini kâğıda dökme fırsatını yakalamışlardı.¹⁵ Üstelik gazete çıkarmak kolektif bir uğraş olduğundan ve kamp otoriteleri tarafından denetlendiğinden el konulma, toplanma, imha edilme ihtimali de yoktu. Kamp hayatının tekdüzeliğinin yanı sıra, kendilerini esir alanların bu gazeteleri kontrol etmesi esirleri, gündeliğin dışına çıkmaya, olgusal değil düşünsel aktivitelere yönelmeye, dolayısıyla içinde farklı türden yazıların bulunduğu kayıtlar oluşturmaya zorlamaktaydı. Bugün anı ya da günlüğü mevcut olmayan ama edebî ve felsefî yönü çok güçlü olan - ya da olmayan- çoğu savaş esirinin kendilerini bu gazeteler vasıtasıyla ifade ettikleri, bu araçları esarete dair günlük ya da not tutma faaliyetinin yerine ikame ettikleri söylenebilir. Bugün elimizde anıları bulunan Naci Kâşif'in [Kıcımın] tüm esaret hayatına anılarında aşağı yukarı iki sayfa ayırması¹⁶ ama kamplarda çıkarılan gazetelerde çok sayıda yazısının bulunması¹⁷ buraya kadar anlatılanlar için iyi bir örnektir.

Herhangi bir sebeple monotonluk ortadan kalkar ya da kamp dışına çıkmak mümkün olursa esirlerin günlük ve anıları da zenginleşmeye, renklenmeye başlar ki anılarının tamamında ya da büyük kısmında esaret dönemine yer veren askerler bu monotonluktan kurtulanlardır. Bu bağlamda İshak Jeller'in hatıraları önemli bir örnektir.

13 Rifat Rami Arıncı'nın esaret dönemi şiirleri için bk. *Ülküç*, Vilayet Basımevi, Çorum 1934; Rifat Rami ve şiirleri hakkında ayrıntılı bir tahlil için bk. Mustafa Arıkan, "Rifat Rami (Arıncı) ve Esaret Dönemi Şiirleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2016; (39), s. 101-145.

14 Hasan Babacan, Servet Aşar, "Giriş", Ali Vehbi [Aykota], *Tarihçe-i Harb: Üçüncü Alay, Irak Cephesi Harbi, Irak Kanalı Silsile-i Muharebatı, Eski Türklere Nazaran Yeni Türklerin Cengâverliği*, Yay. Haz. Hasan Babacan, Servet Aşar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, içinde, s. xiii, xv; İngilizler tarafından Kıbrıs'a götürülen Türk esirlerinden bir grubun tutmuş olduğu defter ilginç bir başka örnek olarak zikredilebilir. Ali Kemal adlı bir esir başta olmak üzere birkaç esirin birlikte kullandıkları defterin büyük oranda şiirlerden oluştuğu anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Nuri Çevikel, "Çanakkale Muharebelerine Dair Gayriresmî Yeni Bir Belge: Hâtırât-ı Esâret", *History Studies*, 2/3, (2010), s. 85-123; Ayrıca, İngilizler tarafından Kıbrıs'ta esir tutulan Türk askerleri hakkında bilgi için bk. Ulvi Keser, Turgay Akkuş, *Kıbrıs'ta Çanakkale Esirleri (1916-1923)*, Tulpars Yayınları, Ankara 2016.

15 Transkript edilerek yayımlanmış bazı esir gazeteleri için bk. Genç Osman Geçer, *Türk Esaret Edebiyatı -Vâveylâ- (Krasnoyarsk-Sibirya)*, Bengü Yayıncılık, Ankara 2022; Ahmet Tetik, Gülcan Işık, *Mısır'daki İngiliz Osmanlı Esir Kampından Maziye, Bugüne, Yarına Işık (1919-1920)*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2018.

16 Nâci Kâşif Kıcımın, *Medine Müdafası Yahud Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı?*, Sebil Yayımevi, İstanbul 1994, s. 428-432.

17 Bazı yazılar için bk. Nâci Kâşif, "Ne Yaptık Ne Yapmalıyız" *Yarın*, 06.01.1336, S.2, s. 2; "Devrilmiş Tahtlar", *Yarın*, 13.01.1336, S.4, s. 3-4; "Türk An'anâtı ve Osmanlı Kanun-ı Esasisi", *Yarın*, 20.01.1336, S.6, s. 2; "İktisadiyat ve Türkler, İlk Türkler ve Teşkil Ettikleri Saltanatlar", *Yarın*, 25.01.1336, S.7, s. 3-4; "İlk Türkler ve Teşkil Ettikleri Saltanatlar", *Yarın*, 6 Şubat 1336, S. 10, s. 2.

Jeller, Osmanlı ordusunda eczacı olması münasebetiyle esir düştükten sonra İngilizler tarafından da eczacı olarak görevlendirilmiştir.¹⁸ Kendisi Burma'daki Türk esir kampları arasında mekik dokumuş ama çoğu zaman diğerleri gibi sıkıcı ve yeknesak kamp hayatına katlanmak zorunda kalmamıştı. Yıllar sonra, 1942'de, anılarını *Vakit Gazetesi*'nde tefrika etmeye başladığında hayatının bu safhasını "*bir nevi seyahatler devresi*" olarak anımsayacaktı.¹⁹ Daha açık örnekler için Rusya'da tutulan esirlerin hatıra ve günlükleri zikredilebilir. Rusya, Birinci Dünya Savaşı sırasında düşman devletlerin ordularından milyonlarca askeri esir almıştı. Bu kadar büyük miktarda esiri kamplarda barındırmanın zorluğunu gören idareciler *dom* yani ev sistemi ile iskân yöntemini uygulamaya başladılar.²⁰ Bu sistem başlangıçta esirleri kamplara göre daha sıkı bir disiplin altına soksa da Bolşevik Devrimi ile birlikte bu evlerde yaşayan Türk esirler de ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanmış ve oldukça serbest bir hayata kavuşmuşlardı. Mehmet Arif'in [Ölçen] "Özgür Tutsaklarız"²¹ şeklindeki tanımı, içinde buldukları durumu en iyi özetleyen kelimelerdir. Bu durum Rusya'daki Türk esirlerinin günlüklerini ve dolayısıyla sonradan o günlüklere bakarak kaleme aldıkları anılarını etkilemiş, artık kamp dışına çıkmış olan esirler, kişisel kayıtlarına ilginç bilgiler ekleyebilmişler ve renkli anıların ortaya çıkmasını sağlamışlardır.

A. Günlüğün Hatıratına Dönüşümü

Savaşın yıllar sonra anılarını kaleme almayı deneyen eski bir esir, eğer elinde esaret sırasında tuttuğu notlar yoksa birçok ayrıntıyı, hiç olmazsa olayların aktörlerini, gerçekleştiği tarihleri vs. unutacaktır. Anılarını bizzat yayımlayan esirlerin, savaş ve esaret sırasında tuttıkları notlara bakma ihtiyacı hissetmeleri ve bazen bu notlar olmazsa yazamayacaklarını ifade etmeleri bu bağlamda önemlidir. Örneğin, Tahsin İybar yurda dönüşünün üzerinden 35 yıl geçtikten sonra hatıralarını yazıp yazmama konusunda tereddüt etmesinin sebebini şu şekilde açıklar; "...*hâtıralarımı not defterime dayanarak yazmağa karar verdim. O, not defterim ki düşmandan, dosttan, islankattan, küflenmekten saklaya saklaya artık kendimin bile zorlukla okuyabileceğim bir hale gelmiştir. Eğer şimdi yazmazsam hiçbir zaman yazamıyacağım.*"²² Benzer şekilde Faik Tonguç²³, Hüseyin Aydın²⁴ gibi savaşın yıllar sonra anılarını bizzat yayımlayan esirler, savaş ve esaret sırasında tuttıkları notlarına baktıklarını ifade etmektedir. Dolayısıyla uzun süre sonra anıları yazma işini hayli kolaylaştıracağı için esaret sırasında günlük tutmanın hafızanın ya da hatırlama eyleminin dostu olduğunu, aksi takdirde anıları kaleme almanın çok zor olacağını ifade etmek gerekir.

Öte yandan Philippe Lejeune'nun günlük tutmanın "*hafızanın düşmanı*" olduğuna yönelik ifadeleri de göz önünde bulundurulmalı. Çünkü bu eylem aynı zamanda sabit ve değişmez bir geçmiş yaratma faaliyetidir.²⁵ Yıllar sonra anılarını yazacak kişinin geçmişte oluşturduğu kendi kişisel-tarihsel belgesine sadakat problemi vardır. Yazarlar bu belgelere sadık kalmadıkları takdirde, inandırıcılıklarını yitireceklerini düşünmektedirler. Savaşın yıllar sonra anılarını kaleme alan esirlerin esaret sırasın-

18 Özbölük, *Türk Esirleri*, s. 12.

19 Jeller, "Bir Türk Subayının Birmanya Hatıraları I" *Vakit*, 12 Haziran 1942, S. 8756, s. 3.

20 Cemil Kutlu, *I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, (Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi), Erzurum 1997, s. 92-96.

21 Mehmet Arif Ölçen, *Vetluga Irmağı: Çarlık Rusyasında Bir Türk Subayının Tutsaklık Anıları*, Yay. Haz. Ali Nejat Ölçen, Ümit Yayınevi, Ankara 2006, s. 148.

22 İybar, *Sibiryadan Serendibe*, s. 5.

23 Faik Tonguç, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*, İstanbul 1999, s. vii-viii.

24 Hüseyin Aydın, *Acı Hatıralar*, Sinan Matbaası, İstanbul 1965, s. 3.

25 Philippe Lejeune, *On Diary*, Ed. Jeremy D. Popkin, Julie Rak, University of Hawaii Press, 2009, s. 169.

da tuttukları notlara sıkı sıkıya sadık kaldıklarını ifade etmelerinin bir sebebi de bu inandırıcılık arayışı olmalıdır. Halil Ataman hatıralarının önsözünde “*bu kitaptaki hatıraları elimde kalan notlardan, hiç bir değişikliğe tabi tutmadan buraya aktarmağa çalıştım*” demektedir.²⁶ Faik Tonguç da kendi hatıralarının büyük devlet adamlarınıninki gibi siyasi bir yönü olmadığını “*günü gününe tutulmuş bir adamın hatıraları*” olduğunu ve sadece eski harften yeni harflere çevirdiğini,²⁷ Hüseyin Aydın ise hatıralarının “*zamanında tutulan notlara dayanılarak*” hazırlandığını ifade etmektedir.²⁸ Geçmişte tutulan notlara sadakat vurgusu yazarların kendi kişiliklerinin zaman içerisinde bir değişime uğramadığını ve hatırayı kaleme aldıkları dönemin siyasi-toplumsal şartlarının geçmişe dair tasavvurlarını etkilemediğini ima etme gayretinin bir sonucu olup bunu kendi kişisel kayıtlarının güvenilirliğine dair bir ölçüt olarak sunmaktadırlar.

Esirler, savaş sırasında tuttukları günlükleri uzun süre sonra bizzat yayımlıyorlarsa, her ne kadar aksini iddia etseler de o günlükleri yeniden yorumlama, üzerinde değişiklik yapma ihtiyacı hissetmektedirler. Gerek hafıza ya da hatırlama eyleminin kendine özgü karmaşık doğası, gerekse geçmiş zaman ile içinde bulunulan zamanın anlayışı, kültürü, siyasi farklılığı²⁹ geçmişte tutulan notların değiştirilmesine sebep olmuştur ki ileride ayrıntıları görülecektir. Bu bağlamda hem savaş esirlerinin sessizliğini anlamak hem de bir günlüğün hatıratı dönüşüm sürecine etki eden faktörlerden birini değerlendirmek bakımından hatırat yazarlarının aileleri ile ilgili bir hususu dile getirmekte fayda görülmektedir. Çoğu savaş esirinin günlük veya hatıraları kendisi hayatını kaybettikten sonra ailesi tarafından ya da ailesinin aracılığıyla yayımlanmıştır. Aileler, esir düşmüş olan babalarının ya da dedelerinin kişisel kayıtlarını onların vefatından sonra tesadüfen öğrenmişlerdir. Yani savaş esirleri tutmuş oldukları kişisel kayıtları ailelerinden bile saklamışlardır.³⁰ Çok ilginç gibi görünen bu durum aslında son derece doğaldır. Esasında günlük tutmanın, doğası gereği önemli ölçüde kişinin özel hayatı ile ilgili olduğu ve genellikle bu eylemin gizli yapıldığı³¹ ifade edilmelidir. Dolayısıyla günlük yazarları, kişisel notlarını başkalarına ve daha ötesi, kamusal alana açmakta isteksiz olabilirler. Hatta günlük yazarlarının önemli bir özelliği de yazdıkları metinleri bizzat kendilerinin yok etmesidir.³² İngiliz yazar ve siyasetçi Arthur Ponsonby, bu eylemin gizli yapılmasının sebeplerine dair analizinde, düzenli ve ciddiyle günlük tuttuğu bilinen bir kişiye çevresindekilerin ihtiyatlı yaklaşacağını, ona karşı ketum ve sessiz olacağını belirtir.³³

Aileler, artık hayatta olmayan babalarının, dedelerinin esaret sırasında tuttuğu günlükler ya da esaretten sonra anı yazısına dönüştürdükleri kayıtlar ellerine geçtiğinde, onların aziz hatıralarına olan saygılarının bir ifadesi olarak, hiçbir müdahalede bulunmayıp hatıra ya da günlük metni ellerine nasıl geçti ise o şekilde yayımladıklarının altını çizmişlerdir. Ailelerin temel kaygısı, çekilen zorlukların yeni nesiller tarafından öğrenilmesi ve karanlıkta kaldığı düşünülen bir dönemin aydınlanmasıdır. Örneğin Irak Cephesi'nde esir alınarak Hindistan'a götürülen Mustafa Tütüncü'nün hatıra-

26 Ataman, *Esaret Yılları*, s. 9.

27 Tonguç, *Bir Yedek Subayın Anıları*, s. vii.

28 Aydın, *Acı Hatıralar*, s. 3.

29 Beşikçi, *Cihan Harbi'ni Yaşamak*, s. 47-48.

30 Yanıkdağ, *Ill-Fated Sons*, s. 27.

31 Joe Moran, “Private Lives, Public Histories: The Diary in Twentieth-Century Britain”, *Journal of British Studies*, 54/1, (2015), s. 139.

32 Lejeune, *On Diary*, s. 135; Günlük tutma faaliyetinin nasıl sona ereceği ile ilgili bk. Philippe Lejeune, Victoria Lodewick, “How Do Diaries End?”, *Biography*, 24/1, (2001), s. 99-112.

33 Arthur Ponsonby, *English Diaries*, London, 1923, s. 3.

ları torununun isteği üzerine yayımlanmıştır. Tütüncü'nün anılarında Birinci Dünya Savaşı sırasında kendi ordusundan firar etme çabalarına da yer vermiş olması³⁴ aile tarafından bu notlara sansür uygulanmadığı izlenimini güçlendirmektedir. Benzer şekilde Hüseyin Fehmi Genişol'un esaretten dönüşte Millî Mücadeleye katıldığı ama bir ara kendi ordusundan firar ettiği, yine ailenin orijinal metne olan sadakati sayesinde öğrenilmektedir.³⁵ Dolayısıyla günlük ya da anı metinleri aileler tarafından ya da onların aracılığıyla yayımlandıysa yazarın metne verdiği son şeklin korunmasına önem verildiği ifade edilebilir.

B. Esaret: “Utanç Verici Bir Suç”

Türk askerleri, esareti silahlı çatışmanın doğal sonuçlarından biri değil de utanç verici bir suçmuş gibi algıladıkları izlenimi vermekte, bu durumun kendilerinin suçu olmadığını kanıtlamaya çalışmaktadırlar. Ne var ki çoğu zaman bu gayret, doğrudan değil, dolaylı ifadelerle kendini belli etmektedir.³⁶ Ayrıntılarına girmeden önce esaretin de tıpkı hastalık, yaralanma, firar, ölüm gibi silahlı çatışma ortamlarının doğal sonuçlarından olmasına rağmen niçin utanç verici bir suçmuş gibi algılandığına dair birkaç husus üzerinde durmak faydalı olacaktır.

Birinci Dünya Savaşı'nda düşmana gönüllü teslim olma vakaları tüm muharip ordularda olduğu gibi Osmanlı orduları için de önemli bir sorun haline gelmişti.³⁷ Kasten esir düşme olayları, cephe gerisine firar etme vakalarına kıyasla azdı ama özellikle düşmana bilgi verme, mensup olunan ordunun imajını zedeleme ve düşman propagandasına alet olma bakımından, cephe gerisine yapılan firarlardan daha rahatsız edici olabilmekteydi. Üstelik bu gibi askerlerin bir daha kendi ordularının savaş çabalarına dâhil edilebilme ihtimalleri tamamen ortadan kalkardı. Öte yandan savaş boyunca hem Ruslar hem de İngilizler, Osmanlı ordusuna mensup askerlerin en çok mustarip oldukları konuları kullanarak onları kendi taraflarına çekmeye, gönüllü teslim olmaya teşvik etmişlerdi.³⁸ Savaşın başından beri devam eden bu propagandanın zaman zaman etkili olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Nureddin Paşa, 15 Haziran 1915'te Kut'tan Başkomutanlığa gönderdiği bir şifrede bazı subayların bile isteye düşmana esir olmayı tercih ettiklerinden ve hâlâ böyle planları olan subayların varlığından yakınmış ve durumu incelediğini söylemişti.³⁹ Savaşın son yıllarında ise propagandanın etkisinin hissedilir derecede artmış olduğu, İngilizlerin uyguladıkları psikolojik harbin sonuçlarından hayli memnun olmalarından anlaşılmaktadır.⁴⁰ İngilizlere esir düşen Hüseyin Aydın'ın ifadeleri ise çarpıcıdır. Aydın, düşmanları tarafından uçaklardan atılan propaganda beyannamelerini ele geçiren askerlerin okur-yazar birine rastlayınca kadar üzerlerinde taşıdığını ifade etmektedir.⁴¹

Takati tükeninceye değin birliğin savaş çabasına katkı sunan fakat hiçbir çaresi kalmadığı için esir düşen binlerce Türk askeri için sorun bu noktada başlamaktaydı. Gönüllü teslim olanlar, diğerlerini de zan altında bırakıyordu. Sıcak çatışma ortamının

34 Tütüncü, *Hatıra Defterimdir*, s. 44-47.

35 Genişol, *Çanakkale'den Bağdat'a*, s. 180-185.

36 Yanıkdağ, *Ill-fated Sons*, s. 30.

37 Özellikle Arap ve Türk olmayan diğer askerlerin düşmana teslim olma temayülünde olduğu düşünülmektedir. Bk. Yanıkdağ, *Ill-fated Sons*, s. 34. Bununla beraber düşmana gönüllü teslim olma temayülü Türk askerler için de geçerli olabilmekteydi. Bk. Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 304-308.

38 Beşikçi, *Osmanlı Seferberliği*, s. 304-308; Sadık Sarısan, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999, s. 80-90; Servet Avşar, *Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası*, Kim Yayınları, Ankara 2004, s. 32-125.

39 *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2004, S. 118, s. 98-99.

40 Beşikçi, *Osmanlı Seferberliği*, s. 307.

41 Aydın, *Acı Hatıralar*, s. 25.

yarattığı keşmekeş içerisinde çoğu zaman kime ne olduğunun tespit edilememesi, düşman tarafına firar etme temayüllerinin farkında olan komuta kademesinin gözünde esir düşen tüm askerleri şüpheli hale getirebiliyordu.⁴² Üstelik bazı askerlerin bir çatışma bölgesinden geri çekilen birliklerinin gerisinde kalmış gibi yapıp o mevki ele geçiren düşmanın içerisinde kalmak gibi esaretlerini meşru bir kisveye zekice büründürüyor olmaları,⁴³ mazur görülebilecek esir düşme hadiselerinin meşruiyetini şüpheli hale getiriyordu. Irak'taki Türk ordusuna bağlı Musul grubunun İran'da Ruslara karşı cereyan eden Pesova/Pesve muharebesinde ağır bir mağlubiyet alması ve baskına uğrayıp teslim olmak zorunda kalan 11. Alay hakkında Enver Paşa'nın daha sonra, "Kuruluştta bu numara altında bir birlik görmek istemiyorum"⁴⁴ şeklindeki sözleri şüpheli tavrı gösteren önemli örneklerdendir. Düşmana esir düşen askerlere kuşku ile bakıldığının en önemli göstergelerinden biri de esaretten dönenlerin sorgu tutanaklarıdır. Özellikle zabıtlere yöneltilen sorular dikkat çekicidir: "Nerede, hangi mevkiye ne suretle esir oldunuz." "Yanınızda kimler var idi." "Kaç kişi idi." "Yaralı mı yararsız mı esir oldunuz yoksa mecalsiz hasta olarak mı esir düştünüz, hastalığınızı bilen ve görenler kimlerdir." "Düşman süngü hücumuyla siperlere girdikten sonra mücadele ne kadar devam etti". "Hücumu müteakip siperdeki muharebede maiyetinizde bulunan efraddan ne kadarı şehid ne kadarı mecruh ve ne kadarı esir ve ne kadarı esaretten kurtulmağa muvaffak oldu."⁴⁵ Sorgu sırasında esir düşme şekline dair bir kroki çizilmesi bile istenmekteydi.⁴⁶

Hangi sebeple esir düşerse düşün düşman elinde bulunan bir askerinin Osmanlı ordularının şerefini muhafaza etme yükümlülüğünü zımnen üstlenmiş olduğu değinilmesi gereken önemli bir başka husustur. Çoğu askerinin bu yükümlülüğü içselleştirdiği anlaşılıyorsa da⁴⁷ bazılarının göre tam aksi istikamette hareket edenler de yok değildi. Bolşevik İhtilali'nden sonra Türk esirlerinin durumunu yakından görmek üzere Rusya'ya gönderilen Osmanlı heyetinin başkanı Yusuf Akçura, "Osmanlı ordusunun şerefini hakkıyla muhafaza edemeyen"⁴⁸ esirlerle karşılaşmıştı. Vermiş olduğu örneklerden Akçura'nın tavrının abartılı olduğu anlaşılabilir, savaş esirlerine esarete dahi yükümlülük getirme beklentisini göstermesi bakımından önemlidir. Benzer fakat daha haklı bir tavır, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrosu tarafından benimsenmişti. Cumhuriyetin kurucuları bu yeni devletin kimlik tasavvurunu her ne kadar mağlup

42 Fevzi Çakmak'ın, 1935'te Harp Akademisi'nde verdiği konferans dizisinde, uzun geri çekilmelerde dağılan birliklerdeki perakende asker ile firarilerin birbirine karıştırıldığını söylemesi dikkat çekicidir. Bu ifadeler muharebe sırasında kime ne olduğunun her zaman kolaylıkla anlaşılmadığını göstermektedir. bk. Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi Harekâtı-1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar*, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Sema Kiper, Ayşe Seven, Y. Serdar Demirtaş, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s. 223; ayrıca Cemil Kutlu'nun aktarmış olduğu bir belgede, Osmanlı askerî yetkililerinin ellerinde bulunan istatistik cetvellerindeki *esirler* başlığı altında aslında firari, kayıp ve şehitlerin de kaydedildiğinin farkında oldukları anlaşılmaktadır. Bk. Kutlu, *Türk Savaş Esirleri*, s.12-13, dipnot 41.

43 Bazı örnekler için bk. BOA. BEO. 4418 / 331321; BOA. BEO. 4469 / 335140; BOA. BEO. 4600 / 344987; BOA. BEO. 4510 / 338236.

44 Enver Paşa'nın bu sözleri onun üzüntüsüne atfedilmiş olsa da öfkesini yansıtır olma ihtimali yüksektir. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi İran-İrak Cephesi, 1914-1918*, Cilt 3, Kısım 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002, s. 267.

45 Esaretten dönen askerleri sorgulayan görevliler, Harbiye Nezareti tarafından hazırlanan standart soruları sormaktadır. Hangi cephede esir düşerse düşsün esirlerle yöneltilen sorular aynıdır ve yukarıda alıntılananlardan çok daha ayrıntılıdır. Sarıkamış ya da Galiçya cephesinde esir düşüp geri dönen askerlerin sorguları için bk. Kutlu, *Türk Savaş Esirleri*, s.19, dipnot 63; Tonguç, *Bir Yedek Subayın Anıları*, s. 300-302; diğer cephelerde esir düşen bazı askerlerin sorgu tutanakları için bk. ATASE, BDH. K. 4609 D. 11, 002/1-2; Özbölük, *Türk Esirleri*, s. 50.

46 Tonguç, *Bir Yedek Subayın Anıları*, s. 302.

47 Bu bağlamda Rus ve İngiliz kamplarındaki esirlerin tavrılarının karşılaştırmalı bir değerlendirmesi için bk. Yanıkdağ, *Milliye Deva Olmak, Osmanlı Savaş Esirleri, Tıp ve Milliyetçilik, 1914-1939*, çev. Nurettin El Hüseyini, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 79-92.

48 *Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu*, Matbaa-i Orhaniye, Dersaadet 1335, s. 41-42; Bu raporun yayımlanmış hali için bk. Yusuf Akçura, *Birinci Dünya Savaşı Sonrası Rusya'da Esaret Hayatı*, Yay. Haz. Mehmet Karataş, Kahramanmaraş 2003, s. 81.

olunan Birinci Dünya Savaşı değil, zaferle sonuçlanan Milli Mücadele temelinde⁴⁹ inşa etmeye çalışsalar da geçmişte olup bitenlerin üzerine kalın örtüler örtmemişlerdi. Bilhassa ordu, cesaretle özdeşleşen tarihsel mirasın tek taşıyıcısı olarak görülmekteydi ve geriye dönüp bakıldığında gurur duyulabilecek tek kurumdu.⁵⁰ Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı sırasında düşmana firar edenler,⁵¹ esaret sırasında; yabancı bir kadınla evlenerek tabiiyet değiştirmeye çalışanlar,⁵² yabancı devletin hizmetine girmiş olanlar,⁵³ ülkeye dönüşünü kasten geciktiren ya da milli sınırlar dışında kalmak⁵⁴ gibi faaliyetlerde bulunanlar, Cumhuriyet döneminde ordudan ihraç ya da vatandaşlıktan çıkarılmakla cezalandırılacaklar ve affedilecekleri döneme kadar uzunca bir süre gün yüzü göremeyeceklerdi.⁵⁵ Milli Mücadele'nin devam ettiği günlerde, Rusya'daki Türk esirlerinin Bolşevik ordusuna kaydoldukları şayialarının ayyuka çıkması da⁵⁶ ülkeye geç dönmeyi tehlikeli hale getiriyordu. Netice itibarıyla düşmana esir düşmek her ne şekilde olursa olsun tehlikeliydi ve esirleri, kasten esir düşmediklerini ve esarete onurlu duruş sergilediklerini ispatlamaya zorluyordu. Bu bağlamda esir hatıralarını birer savunma yazısı olarak da değerlendirmek mümkündür ve bu savunmanın en göze çarpan kısımlarına aşağıda yer verilmiştir.

1. İntihar ve Ölüm İsteği

Askerler nasıl esir düştüklerini çoğu zaman en ince ayrıntısına kadar tasvir eder ve bu suretle esaretin bütün kurtuluş seçenekleri tüketildikten ve başka hiçbir çare kalmadıktan sonra gerçekleştiğini vurgulamış olurlar. Bazen de tam aksine her şeyin bir anda olup bittiğini, ne olduğunu anlamadıklarını ifade ederek⁵⁷ hiçbir ayrıntı vermezler. Bununla beraber hemen her asker, esir olmakla ölümü eş değer tutmakta ve çoğu zaman ölümün daha iyi bir seçenek olduğunu ifade etmektedir.⁵⁸ Örneğin Ruslara esir düşen Faik Tonguç, “*İlk yakalandığım zaman o uğursuz Ermeni'nin süngüsü saplansaydı şimdi hiç isturabım kalmayacak, bu sefil hayata son verilmiş olacaktı*”⁵⁹ diyerek ölmediğine hayıflanmaktadır. Ruslara esir düşen Ürgüplü Mustafa Fevzi [Taşer] ve arkadaşları “*serseri bir merminin*” beyinlerine saplanmasını engelleyen kade-re lanet okumuşlardı.⁶⁰ Mülazım Hilmi de esir düşecekleri sırada emrindeki askerin “*Kumandanım seni öldürecekler silahını yere at*” şeklindeki ısrarına rağmen ölmekten bile beter olan böyle bir şeyi yapmayı reddettiğini ama o askerin yumruğuyla silahını istemeden elinden düşürdüğünü, dolayısıyla “*ölmek lazımken*” esir düşmüş olduğunu söyler.⁶¹ Bu cümleden olmak üzere, Nurettin Peker'in, İstiklal Savaşı anılarının baş-

49 Beşikçi, *Cihan Harbi'ni Yaşamak*, s. 112.

50 William Hale, *Turkish Politics and the Military*, London and New York 1994, s. 2.

51 Düşman tarafına firar ettiği için ihraç edilen bir asker hakkında bk. BCA. 84-5-1 (22.02.1934).

52 Sarıkamış'ta esir düşüp yabancı bir kadınla evlenerek Türk vatandaşlığından çıkmaya çalışan ve ülkeye geç dönen bir askerin ordudan ihracı için bk. BCA. 90-33-13 (26.09.1934).

53 Firar edip yabancı devletin hizmetine giren bir askerin ihracı hakkında bk. BCA. 19-37-5 (30.5.1926).

54 Esareti sona ermesine rağmen vatana geç dönen ve milli sınırlar dışında kalan bazı askerlerin ihracı hakkında bk. BCA. 91-38-8 (07.11.1934); BCA. 101-1-17 (10.01.1936); BCA. 107-32-8 (05.09.1936); BCA. 97-23-7 (14.08.1935).

55 Askeri ve sivil bürokraside yaşanan tasfiye hareketleri ile tasfiye edilenlere yönelik uzun ve sancılı af süreçlerinin de yer aldığı ayrıntılı bir çalışma için bk. Asaf Özkan, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Askeri ve Mülki Bürokraside Tasfiyeler, Askeri ve Mülki Heyet-i Mahsusalar*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014; Heyet-i Mahsusalar hakkında Cemil Koçak tarafından kaleme alınan ve ayrıca farklı yazarların makalelerinin de bir araya toplandığı bir çalışma için bk. *Belgelerle Heyet-i Mahsusalar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

56 Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, Haz. Yücel Demirel, Arma Yayınları, İstanbul 1992, s. 77-78; Türk esirlere yönelik Bolşevik propagandası hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kutlu, *Türk Savaş Esirleri*, s. 214-233.

57 Yanıkdağ, *Ill-Fated Sons*, s. 17; Ataman, *Esaret Yılları*, s. 96; Başkâtipzâde Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım, Tahsil-Harp-Esaret-Kurtuluş Anıları*, Der. Ahmet Emin Güven, Yay. Haz. M. Bülent Varlık, Kebikeç Yayınları, Ankara 1996, s. 80.

58 Cemil Kutlu, hatıralardaki bu ölüm vurgusunun sebebini Türk askerlerin esareti kabullenmeşiğine bağlamaktadır. Bk. Kutlu, *Türk Savaş Esirleri*, s. 21-22.

59 Tonguç, *Bir Yedek Subayın Anıları*, s. 148.

60 Mustafa Fevzi Taşer, *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete* (Ürgüplü Mustafa Fevzi Taşer'in Hatıraları) Yay. Haz. Eftal Şükrü Batmaz, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 33.

61 Merih Baran Erbuğ, ed., *Kaybolan Yıllar, Mülazım Ahmet Hilmi'nin Sarıkamış-Sibirya-Afganistan Hatıraları ve Hayatı*, Vadi Yayınları, Ankara 2007, s. 40.

lığını daha önceki esaretine atıfla *Öl, Esir Olma*, şeklinde seçmesi şaşırtıcı değildir.⁶² Diğer birçok asker ise benzer şekilde esir olmaksızın ölmeyi tercih ettiğini, biraz daha ileri giderek bunun için çaba gösterdiğini fakat bir türlü yapamadığını ifade eder. Halil Ataman, tam esir düştüğü sırada kafasına bir kurşun sıkmak üzereyken “*derinlerden gelen bir ses*”in kendini bundan alıkoyduğunu ifade etmektedir.⁶³ Hüsamettin Tuğaç en az üç kez intihara teşebbüs ettiğini,⁶⁴ Irak'ta İngilizlere esir düşen Taşköprülü Mehmed intihar etmek için bir vasıta aradığını fakat bulamadığını,⁶⁵ Mehmet Tahir ise ani bir kararla elini tabancasının kabzasına attığını ama bu şekilde ölmenin vatana bir şey kazandırmayacağını düşünerek vazgeçtiğini ifade etmiştir.⁶⁶

Hatıralardaki intihar vurgusunun askerlerin ilk esir düştükleri ya da geçici toplanma merkezlerinde buldukları zaman dilimine ait olduğu dikkati çekmektedir. Aslında her iki zaman diliminde zihinlerinden geçen son şey intihar olmalı. Nitekim esir düştükleri sırada askerler sakin ve uyusuk bir durumda olurlar. Yegâne korkularını gelecekte kendilerini neyin beklediğidir. Birileri tarafından yönlendirilme ihtiyacı hissederler çünkü bilinçli düşünme eylemi sona ermiştir.⁶⁷ Çoğu asker esir düştüğü anda bilincinin kaybolduğunu, düşünemediğini, aklının başında olmadığını ifade eder. Örneğin Başkâtipzâde Ragıp Bey, Ruslara esir düştüğü andaki ruh halini şöyle tanımlamaktadır: “*İdrak namına bir şey kalmamış, sınırlarım gevşemiş, vücudum pelte halindeydi. Düşünebildiğim yegâne şey, ufacık bir ters harekette kalbime bir süngü veya kılıç ucunun saplanacağı...*”⁶⁸ Faik Tonguç, düşman tarafından kendisine bir miktar yemek verildikten sonra aklının başına geldiğinden,⁶⁹ Ürgüplü Mustafa Fevzi ise esir düştükleri sırada kimsede “*irade ve emir kuvveti*” kalmadığından bahseder.⁷⁰ Esir düşülen andan bir sonraki aşama olan geçici toplanma merkezlerinde ise hemen her asker bir an önce kalıcı kamplara sevk edilmek istemektedir.⁷¹ Dolayısıyla ilk esir düşme sürecinde ve sonraki aşama olan geçici toplanma merkezlerinde askerlerin ölümden ziyade hayatta kalma çabası içinde olduğu söylenebilir.

İntihar ve ölüm isteğine yönelik vurgu, esir düşülen andaki duygu durumunun değil, iki sebepten dolayı, günlüklerin hatıratına dönüştüğü sonraki dönemlerde inşa edilmiş olmalı. İlk sebep savaş esirlerinin bir bütün halinde esarete karşı duydukları derin nefreti hatırlıyor olmalarıdır. İkinci ve daha geçerli sebep ise bile isteye esir düşmediklerine dair okuyucularını ikna etme çabası olarak değerlendirilebilir. Kendisi de bir savaş esiri olan Miralay Arif Baytın, hatıralarını yazdığı 1920 yılında esaretten dönen birçok kişinin sürekli intihar vurgusunda bulunmasını “*alelade sarf olunan sözler*” olarak nitelemektedir.⁷² Baytın; şahadet, gazilik ve hastalık gibi esaretin de harbin doğal sonuçlarından olduğunu, bazen bir askerin bütün fedakârlıklarına rağmen esir

62 Nurettin Peker, *Öl, Esir Olma*, Ankara 2011; Eyüb Sabri'nin [Akgöl] hatıralarında da benzer ifadeleri bulmak mümkündür: “Bir Türk için esir olmayıp, ölmek şanıdır. Ey Türk, sana bu şekilde yaşamak, senin için esâret hayatı zillettir. Öl de esir olma!...”, bk. Eyüb Sabri Akgöl, *Esaret Hatıraları*, Yay. Haz. Nejat Sefercioğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1978, s. 72.

63 Ataman, *Esaret Yılları*, s. 96.

64 Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1975, s. 34-38.

65 Taşköprülü, *Esaretin Günlüğü*, s. 57.

66 Kadir Yurdakul Baykal, ed., *Darende'den Sibirya'ya: Mehmet Tahir Baykal'ın Esaret Anıları*, Tutkun Matbaacılık, Ankara 2011, s. 41.

67 Walter A. Lunden, “Captivity Psychoses among Prisoners of War”, *Journal of Criminal Law and Criminology*, 39/6, (1949), s. 726.

68 Başkâtipzâde, *Tarih-i Hayatım*, s. 80.

69 Tonguç, *Bir Yedek Subayın Anıları*, s. 149.

70 Taşer, *Esaretten Esarete*, s. 28.

71 M. Fuad Tokad, *Kıbrıt Kutusundaki Sarıkamış-Sibirya Günlükleri (1915-1918)*, Yay. Haz. Jack Snowden, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 82; Mehmed Âsaf, *Volga Kıyılarında ve Muhtıra: Esâret Hâtıra ve Mâcerâları*, Yay. Haz. Murat Cebecioğlu, Akademi Kitabevi, İzmir 1994, s. 20; Başkâtipzâde, *Tarih-i Hayatım*, s. 90; Taşer, *Esaretten Esarete*, s. 42.

72 Yanıkdağ, *Ill-Fated Sons*, s. 35; A. Süleyman [Arif Baytın], “Esaret Hatıraları”, *Vakit*, 21 Eylül 1920, s. 2; Arif Baytın'ın hatıratının yayımlanmış hali için bk. Miralay Arif, *Sarıkamış'tan Krasnoyarsk'a Esaret Hatıralarım*, Yay. Haz. Serkan Erdal, Hasan Demirci, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019, s. 1.

olmak mecburiyetinde kalabileceğini ifade etmektedir. Bununla beraber Baytın'ın hatıralarındaki en dikkate değer husus, kaderin bir cilvesi neticesinde esarete düşen askerler hakkında “şedid bir hüküm” vermekten kaçınılması gerektiğini ifade etmesidir.⁷³ Baytın'ın ifadeleri esaretten dönen askerlere ön yargılı davranıldığını göstermektedir. Öte yandan ölüm isteğine yönelik vurgunun sadece Türk askerlerinin zihinlerinde filizlenmediğini de belirtmek gerekir. Savaşa katılan diğer ülkelerdeki esir düşen askerlere ait anıları inceleyen ve benzer vurgulara rastlayan araştırmacılar, bu durum için iki açıklama öne sürmüşlerdir. İlki, askerlerin savaşı vazifesini yerine getirememiş olmaktan dolayı zihinlerinde oluşan utanç duygusuyken, diğer açıklama ülkelere iade edildikten sonra esir düşmelerini açıklayabilmek için resmi bir format oluşturma gayesidir.⁷⁴

2. Düşmanı Şahit Göstermek

Türk askerlerinin kendilerini esir alanlar ile diyalogları da ilginçtir. Düşmanları tarafından kimi zaman gönüllü esir düşüp düşmedikleri sorgulanmış, esaretleri meşrulaştırılmış, bazen de sonuna kadar mücadele ettikleri teyit edilmiştir. Mesela Mehmet Arif, kendisine en az iki farklı düşman askeri tarafından yöneltilen esir düşmekten mutlu olup olmadığı sorusuna “hayır” yanıtını verdiğini ifade eder.⁷⁵ Hüsamettin Tuğaç ise ikna edici bir olay örgüsü içerisinde gönüllü esir düşmediğini düşmana tasdik ettirir. Tuğaç, Ruslara esir düştükten sonra, “Petrograd'dan özel olarak gönderilen bir gizli polis sorgu hâkimi” tarafından sorgulanır. Sorgu hâkimi kendisine, esir olduktan sonra nerelerde kaldığını, kimlerle, hangi konuları görüştüğünü, kimleri tanıdığını sorar; ama asıl sorular bunlar değildir. Muhatabının soruları karşısında şaşırarak Tuğaç anılarına, “[güya] Ben kasten esir olmuşum. Rusya'da kendime yardımcı bularak İslâm halk arasında Rusya devleti aleyhinde propaganda ve isyana teşvik ile görevli imişim...” diye devam eder. Sorgucuya kasten esir düştüğünün bir iftira olduğu anlatır ve onu ikna eder.⁷⁶ Tuğaç ve onun gibi düşmanlarına gönüllü teslim olmadıklarını söyleyen askerler böylelikle rahat bir esaret hayatını ellerinin tersi ile ittiklerini ifade etmiş olurlar. Mustafa Fevzi ise kendisini sorgulayan Rus komutanın “Alayımızın biri yok oldu. Diğeri bozguna uğradı. Elimizden nerede kurtulacaksınız bakalım” şeklindeki çıkışına “Bozguna uğrayan alayımız vazifesini yapmıştır” cevabını vermiş, daha sonra Rus komutanın esareti meşrulaştırıcı sözlerini hatıralarına eklemiştir: “Askerlikte üç geçit vardır; Ya ölür gidersiniz, ya kurtulur gidersiniz veya esir olur gidersiniz... vazife icabıdır bunlar.”⁷⁷ Mehmet Tahir'in ifadeleri de Mustafa Fevzi'nin aktardıklarına çok benzemektedir. Bu kez esirlere hitap eden Grandük Nikolayeviç'tir. “Ben Türk askerleri kadar cesur, yurtsever ve fedakâr, örnek bir asker görmedim... müteessir olmayın talih-i harptir bu, her zaman ve herkesin başına gelebilir.”⁷⁸

3. Suçluyu Tespit Etmek

Mağlup olunan bir cephe muhtelif rütbelerden askerlerin birbirlerine yönelik suçlayıcı tavırlar almaları son derece doğaldır. Osmanlı orduları bağlamında bu temayülün özellikle Kafkas Cephesi'nde görev yapan askerlere ait kişisel anlatıların en baskın özelliklerinden biri olduğu tespit edilmiştir.⁷⁹ Genellikle her rütbeden asker

73 Yanıkdağ, *Ill-Fated Sons*, s. 35; A Süleyman, *aynı yer*; Miralay Arif, *aynı yer*.

74 Alon Rachamimov, “The Disruptive Comforts of Drag: (Trans)Gender Performances among Prisoners of War in Russia, 1914-1920”, *The American Historical Review*, 111/2, (2006), s. 366.

75 Ölçen, *Vetluga Irmağı*, s. 48, 51.

76 Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, s. 65-66

77 Taşer, *Esaretten Esarete*, s. 31.

78 Baykal, *Darende'den Sibiry'a*, s. 50.

79 Beşikçi, *Cihan Harbi'ni Yaşamak*, s. 264-266.

komutanını suçlama sebebi, yaşanan sıkıntılar ve ortaya çıkan başarısızlık karşısında sorumluluğu üzerinden atma telaşıdır.⁸⁰ Esir düşen askerlerin hatıralarının da en başkının özelliklerinden birisi esaretin sorumluluğunu emir-komuta kademesinin omuzlarına yüklenme eğilimidir. Komutanlara yönelik suçlamaları tetikleyen husus, öfke ve esir düşmenin sebebini açıklama kaygısıdır.

Genellikle kibirli, rahatına düşkün, kimseyi umursamayan, beceriksiz, ihmalkâr komutan imgesinin bu esirlerin zihinlerinde yer etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Silahlı çatışmanın herhangi bir safhasında kumandanının yapmış olduğu hata sebebiyle esir düştüğüne inanan bir asker, kumandanını sadece o hata bakımından değil diğer askerlik meziyetleri bakımından da sorgulamaktadır. Dolayısıyla komutanlara yönelik suçlamaların İhtiyat Zabiti talimgâhlarında buldukları andan itibaren başlaması şaşırtıcı değildir. Mesela talimgâhta yüksek rütbeli subaylardan “*eğer bu escadron şu plato'yu vaktiyle tutmuş olsaydı, bu malentendu'ye mahal kalmazdı!..*” gibi sözleri arkadaşlarıyla beraber “*kaval dinler gibi*” dinleyen İhtiyat Zabiti Muhittin Erev, gerçek bir savaşın nasıl olacağını merak etmişti.⁸¹ Başkatipzâde Ragıp Bey'e göre ise; talimgâhlarda “*dinsiz, ahlaksız, zahirperest Alman aşığı mektepli zabitlerin*” terbiyesine terk edilen “*milletin pek nezih evladı*” sürekli; “*boru çaldı yat, boru çaldı kalk, boru çaldı yemekhaneye, boru çaldı derse, boru çaldı talime, silah başına, saff-ı harp nizamına... Sağdan say: Bir-ki üç... Soldan say: Bir-ki-üç... Tek çift say: Tek, çif, tek, çif... Tabur, bölük, kıt'a marş, bir ki, bir ki, hop ha, hop ha...*”, gibi sözleri dinlerlerdi.⁸² Faik Tonguç ise savaş sırasında komutanların hal ve hareketlerinden derin rahatsızlık duymuştu. O kadar “*tantana ve debdebeyle*” yaşamaya alışmışlardı ki mesela; “*alayla bir yere gidildiği zaman, her şeyden önce kumandanın rahatı düşünülür... çadırı, karyolası kurulur, yemeği hazırlanır*”dı. Hal böyleyken Rus ordusundan “*bir tümen komutanının sap ve saman üzerinde yatması, yaşlıca bir alay kumandanının yamçasına sarılarak çayır üstünde oturması*” hayret verici şeyler olurdu.⁸³

Komutanlar kimi zaman tutmaları gereken bir geçidi tutmamış, kimi zaman ise askerlerin konuşlanacağı mevziyi doğru tayin edememişlerdi. Taşköprülü Mehmed ve arkadaşları Irak Cephesi'nde, düşmana karşı konuşlanılacak yeri doğru tayin edemeyen, dolayısıyla askerlerin iyi ateş etmesini engelleyen komutanlarının yüzünden esir düşmüşlerdi.⁸⁴ Düşmanın taarruz edebileceği bir geçidin tutulmaması yüzünden esir olan Halil Ataman ve arkadaşlarının bu hale düşmelerine ise “*müteselsilen*” ordudaki bütün komutanlar sebep olmuştu. Hepsi tarih önünde teşhir edilmeden konu kapatılmamalıydı.⁸⁵ “*Bir sabit fikir hastalığına*” tutulan grup komutanları ise bu kez Irak'ta Mehmet Sinan ve arkadaşlarının esaretine sebep olmuştu. Çünkü o gün grup komutanları bir yarma harekâtı icra ettirmek yerine, “*zurvalamış*” ve “*herkes yerine*” emri vermişti.⁸⁶

Türk askerlerin komutanlarına yönelik üsluplarının aşırı derecede sertleştiği dönem kamp hayatına denk gelen günlerdir. İhtiyat zabitlerinin üst rütbelilere karşı söylemleri bir suçlamayı aşip hakarete evrilebilirdi. İhtiyat zabitlerini kışkırtan husus üstlerinin kendileri ile alakadar olmadığını düşünmeleriydi. Muhiddin Erev; Miralay

80 Beşikçi, *Cihan Harbi'ni Yaşamak*, s. 266.

81 Erev, “Bir Yedek Subayın Hâtıraları”, C1, S.4, s. 26.

82 Başkatipzâde, *Tarih-i Hayatım*, s. 49, 50.

83 Tonguç, *Bir Yedek Subayın Anıları*, s. 150-151.

84 Taşköprülü, *Esaretin Günlüğü*, s. 58.

85 Ataman, *Esaret Yılları*, s. 96.

86 Mehmet Sinan Özgen, *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, Yay. Haz. Servet Avşar, Hasan Babacan, Muharrem Bayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 120.

Ahmed, Hüseyin Yetimi ve Gani Beyleri zabitanın herhangi bir ihtiyacı ile ilgilenmemekle, sıkıntılarını ortak olmamakla suçlamaktadır.⁸⁷ Kamptaki orta-üst rütbeli komutanlarını, dini ve milli günlerin kutlanması bağlamında, yeteri kadar ilgili olmakla itham eden ve onları, “*ihtiyar kodamanlar*”, “*kansız istibdada, zulme, baskıya alışmış kumandanlarımız*”, “*ilgisiz ve hissiz ihtiyarlar*”, şeklinde tanımlayan Mülazım Ahmet Hilmi ise Miralay Arif’e [Baytın] “*kansız*”, “*ruhsuz*” kelimeleriyle hakaret ediyordu.⁸⁸

Suçlamalar nihai anlamda Enver Paşa’ya kadar ulaşmaktadır. Enver Paşa hakkında sürekli farklı kelimelerle aynı şeyleri söyleyen esirler onu; yok yere Osmanlı Devleti’ni harbe sokan,⁸⁹ çılgınca planlar yapan,⁹⁰ uyarılara kulak asmayan,⁹¹ Almanya’nın emri ve onayıyla Kafkaslarda Ruslara saldıran, “*200.000’i aşan askeri mahv ü perişan eden*”⁹², Almanya’nın yükünü hafifletmek için 3. Orduyu Allahuekber dağlarına süren⁹³ kişi olarak tanımlamaktadır. Esirlerin ifadeleri, Birinci Dünya Savaşı’nda alınan mağlubiyet temelinde inşa edilen Enver Paşa imgesinden epeyce etkilendiklerini ve bu imgenin yaygınlaşmasına katkı sağladıklarını açıkça göstermektedir. Bu temayülün daha çok Ruslara esir düşen askerlerin hatıralarında görüldüğü ifade edilmeli. Hatta Sarıkamış’ta olan bitenlerin tüm yükünü Enver Paşa’nın omuzlarına ilk kez yükleyen de Ruslara esir düşen bir Türk askeri olduğu bilinmektedir.⁹⁴ Ocak 1915’te Sarıkamış’ta esir edilen ve Sibirya’da üç yıl esarete kalan Kaymakam (Yarbay) Köprülü Şerif [İlden], hatıralarında Enver Paşa’ya karşı çok ağır ithamlarda bulunmuş, zaman zaman hakaret etmekten de geri durmamıştır.⁹⁵ İlden’in ağır ifadeleri, Ankara’daki Milli hareketin önderleri ile Anadolu’ya gelmeye çalışan Enver Paşa arasındaki zıtlasma ve nihayetinde bağların kopması ile ilişkilendirilmiştir.⁹⁶ Bu fikir elbette tartışılabilir ancak orta-üst düzey bir komutan için esir düşmenin, en azından zihinsel açıdan, diğerlerine nazaran çok daha ıstırap verici olduğu kesindir. Az önce Baytın örneğinde gösterildiği üzere bu komutanlar, tüm esaret yaşamlarını başlarına gelen her şeyden kendilerini sorumlu tutan esirlerle birlikte geçirmekteydiler. İlden, esir düşmüş olmanın intikamını almaya çalışıyor gibidir.

Sonuç

Savaş esirlerinin kişisel kayıtları üzerine daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulduğunu ve bu çalışmanın söz konusu kayıtları sadece utanç meselesi bağlamında ele aldığını ifade etmek gerekir. Öte yandan esirlerin hatıralarını kaleme almama temayülünün arkasında yatan sebebin utanç değil, esir kamplarında kendilerine dayatılan tekdüze yaşam olabileceği akıldan tutulmalıdır. Esaret başlı başına sıra dışı bir hayat

87 Erev, “Bir Yedek Subayın Hatıraları”, C.2, S.8, s. 56.

88 Erbuğ, *Kaybolan Yıllar*, s. 66-71; Savaş esirlerinin bayram kutlama pratikleri ve bayramların esirler üzerinde yarattığı duygusal tesirler hakkında bk. Mustafa Arıkan, “Birinci Dünya Savaşı Türk Esirlerinin Kaleminden Esarete Bayram”, *Tarihin Peşinde*, (2019), S. 22, s. 309-336.

89 Ahmet Göze, yüksek rütbeli bir subayın sözlerini aktarmaktadır. Bk. Ahmet Göze, *Rusya’da Üç Esaret Yılı*, Yay. Haz. Ergun Göze, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989, s. 38-40.

90 Baykal, *Darende’den Sibirya’ya*, s. 42.

91 M. Rıza Serhadoğlu, ed., *Savaşçı Doktorun İzinde Kırım, Sarıkamış, Esaret Yılları ve Kurtuluş Savaşı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005, s. 107.

92 Tonguç, *Bir Yedek Subayın Anıları*, s. 20, 25.

93 Ataman, *Esaret Yılları*, s. 34.

94 Murat Bardakçı, “Yayınlayanın Önsözü”, *Hafız Hakkı Paşa’nın Günlüğü*, Yay. Haz. Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, içinde s. 7-8.

95 Orijinal metin için bk. Köprülü Şerif, *Harb-i Umumi Bidayetinde Üçüncü Ordu: Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi*, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul 1338; Metnin sadeleştirilmiş hali için bk. Köprülü Şerif [İlden], *Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında 3. Ordu Sarıkamış Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı*, Yay. Haz. Sami Önal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1998.

96 Bardakçı, “Yayınlayanın Önsözü”, s. 8; Beşikçi, *Cihan Harbi’ni Yaşamak*, s. 266.

tecrübesiydi ama bir asker, esir kampına girdikten sonra uzun yıllar boyunca birbirinin aynısı olan günlere katlanmak mecburiyetinde kalıyor yani esaret sıradanlaşıyor. Bu durum bir süre sonra günlük tutma eylemini gereksiz hale getiriyor, dolayısıyla yıllar sonra anıları yazma işini de güçleştiriyordu.

Utanç tezini kullanışlı hale getiren husus, mevcut esir anılarını anlama bakımından fayda sağlamasıdır. Neredeyse tüm esirlerde görülen ve esir düşmektense ölmeyi isteme ya da intihara meyil vurgusu, komutanların suçlanması, vazifesini liyakatle yerine getirdiğine ve çaresizlikten dolayı esir düştüğüne dair düşmanlarını şahit gösterme çabaları ilginçtir. Tüm bu hususlar gerek üst düzey Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti idarecilerinin gerekse Türk kamuoyunun esarete yüklemiş oldukları menfi anlamların esareti utanç verici hale getirmesinden kaynaklanmaktadır. Ülkesine dönen bir esir, kasten esir düşmediğini, düşman devletin uyruğuna geçmeye teşebbüs etmediğini, serbest kaldıktan sonra ülkesine makul bir süre içinde döndüğünü ve nihayet esaret sırasında Türklüğe yaraşır bir vakar sergilediğini ispatlama mecburiyeti hissetmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. BEO. 4418/331321; 4469 / 335140; 4600 / 344987; 4510 / 338236

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA. 19-37-5; 84-5-1; 90-33-13; 91-38-8; 97-23-7; 101-1-17; 107-32-8

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi (ATASE)

BDH. K. 4609 D. 11, 002/1-2

Sürelî Yayın

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2004, S. 118

Rapor

Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu, Matbaa-i Orhaniye, Der-saadet 1335

Esir Gazeteleri

Nâci Kâşif, “Ne Yaptık Ne Yapmalıyız” *Yarın*, 06.01.1336, S.2, s. 2; “Devrilmiş Tahtlar”, *Yarın*, 13.01.1336, S.4, s. 3-4; “Türk An’anâtı ve Osmanlı Kanun-ı Esasisi”, *Yarın*, 20.01.1336, S.6, s. 2; “İktisadiyat ve Türkler, İlk Türkler ve Teşkil Ettikleri Saltanatlar”, *Yarın*, 25.01.1336, S.7, s. 3-4; “İlk Türkler ve Teşkil Ettikleri Saltanatlar”, *Yarın*, 6 Şubat 1336, S. 10, s. 2.

Günlükler ve Hatıralar

A. Süleyman, “Esaret Hatıraları”, *Vakit*, 21 Eylül 1920, s. 2

AKÇURA, Yusuf, *Birinci Dünya Savaşı Sonrası Rusya'da Esaret Hayatı*, Yay. Haz. Mehmet Karataş, Kahramanmaraş 2003

AKGÖL, Eyüb Sabri, *Esaret Hâtıraları*, Yay. Haz. Nejat Sefercioğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1978

ALTINAY, Ahmet, *Katran Kazanında Sterilize, Bir Türk Subayının İngiliz Esir Kampında Üç Yılı*, Yay. Haz. Ahmet Uçar, A. Talat Duru, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul 2004

Arif Cemil, *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, Haz. Yücel Demirel, Arma Yayınları, İstanbul 1992

ATAMAN, Halil, *Esaret Yılları, Bir Yedek Subayın I. Dünya Savaşı Şark Cephesi Hatıraları*, Yay. Haz. Ferhat Ecer, Kardeşler Matbaası, İstanbul 1990

AYDIN, Hüseyin, *Acı Hatıralar*, Sinan Matbaası, İstanbul 1965

AYKOTA, Ali Vehbi, *Tarihçe-i Harb: Üçüncü Alay, Irak Cephesi Harbi, Irak Kanalı Silsile-i Muharebâti, Eski Türklere Nazaran Yeni Türklerin Cengâverliği*, Yay. Haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011

BAŞKÂTİPZÂDE Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım, Tahsil-Harp-Esaret-Kurtuluş Anıları*, Der. Ahmet Emin Güven, Yay. Haz. M. Bülent Varlık, Kebikeç Yayınları, Ankara 1996

BAYKAL, Kadir Yurdakul, ed., *Darende'den Sibiryaya: Mehmet Tahir Baykal'ın Esaret Anıları*, Tutkun Matbaacılık, Ankara 2011

ERBUĞ, Merih Baran, ed., *Kaybolan Yıllar, Mülazım Ahmet Hilmi'nin Sarıkamış-Sibiryaya-Afganistan Hatıraları ve Hayatı*, Vadi Yayınları, Ankara 2007

EREV, Muhiddin, "I. Dünya Savaşında Bir Yedek Subayın Hâtıraları", *Hayat Tarih Mecmuası*, C1, S.4, (1967), s. 21-28; C2, S.8, (1967), s.54-57

GENİŞOL, Hüseyin Fehmi, *Çanakkale'den Bağdat'a Esaretten Kurtuluş Savaşı'na Cepheye Sekiz Yıl Sekiz Ay (1914-1923)*, Yay. Haz. Mustafa Yeni, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014

GÖZE, Ahmet, *Rusya'da Üç Esaret Yılı*, Yay. Haz. Ergun Göze, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989

Hafız Hakkı Paşa'nın Günlüğü, Yay. Haz. Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014

Hasan Basri Efendi, *Bir Gemi Kâtibinin Esaret Hatıraları*, Yay. Haz. Bedrettin Görgün, Çeviriyazı, Ziver Öktem, Cemile Kesim Moraloğlu, Yapı Kredi Yayınları,

İstanbul 2009

İLDEN, Şerif, *Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında 3. Ordu Sarıkamış Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı*, Yay. Haz. Sami Önal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1998

İYBAR, Tahsin, *Sibiryadan Serendibe*, C.H.P Halkevleri Bürosu Yayınları, Ulus Basımevi, Ankara 1950

JELLER, İshak, “Bir Türk Subayının Birmanya Hatıraları I” *Vakit*, 12 Haziran 1942, S. 8756

KICIMAN, Nâci Kâşif, *Medine Müdafası Yahud Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı?* Sebil Yayınevi, İstanbul 1994

Köprülü Şerif, *Harb-i Umumi Bidayetinde Üçüncü Ordu: Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi*, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul 1338

Mehmed Âsaf, *Volga Kıyılarında ve Muhtıra: Esâret Hâtıra ve Mâcerâları*, Yay. Haz. Murat Cebecioğlu, Akademi Kitabevi, İzmir 1994

Miralay Arif, *Sarıkamış'tan Krasnoyarsk'a Esaret Hatıralarım*, Haz. Serkan Erdal, Hasan Demirci, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019

ÖLÇEN, Mehmet Arif, *Vetluga Irmağı: Çarlık Rusyasında Bir Türk Subayının Tutsaklık Anıları*, Yay. Haz. Ali Nejat Ölçen, Ümit Yayınevi, Ankara 2006

ÖZGEN, Mehmet Sinan, *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, Yay. Haz. Servet Aşar, Hasan Babacan, Muharrem Bayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006

PEKER, Nurettin, *Öl, Esir Olma*, Ankara 2011

Savaşçı Doktorun İzinde: Kırım, Sarıkamış, Esaret Yılları ve Kurtuluş Savaşı, Yay. Haz. M. Rıza Serhadoğlu, Remzi Kitabevi, İstanbul 2005

TAŞER, Mustafa Fevzi, *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete* (Ürgüplü Mustafa Fevzi Taşer'in Hatıraları) Yay. Haz. Eftal Şükrü Batmaz, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000

TAŞKÖPRÜLÜ Mehmed Efendi, *Irak Cephesi'nden Burma'ya Savaşın ve Esaretin Günlüğü*, Yay. Haz. Mesut Uyar, Ahmet Özcan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015

TOKAD, M. Fuad, *Kibrit Kutusundaki Sarıkamış-Sibiryâ Günlükleri (1915-1918)*, Yay. Haz. Jack Snowden, Timaş Yayınları, İstanbul 2010

TONGUÇ, Faik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999

TUĞAÇ, Hüsamettin, *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1975

TÜTÜNCÜ, Mustafa, *Hatıra Defterimdir*, Yay. Haz. Abdulkadir Ozulu, Lider Matbaacılık, Çorum 2006

Telif-Tetkik Eserler

ARIKAN, Mustafa, "Birinci Dünya Savaşı Türk Esirlerinin Kaleminden Esarete Bayram", *Tarihin Peşinde*, 2019, S. 22, s. 309-336

_____, "Rifat Rami (Arıncı) ve Esaret Dönemi Şiirleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (2016), 39, s. 101-145

ARINCI, Rifat Rami, *Ülküç*, Vilayet Basımevi, Çorum 1934

AVŞAR, Servet, *Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası*, Kim Yayınları, Ankara 2004

BEŞİKÇİ, Mehmet, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015

_____, *Cihan Harbi'ni Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2019

BİRİNCİ ALİ, *Tarihin Hududunda: Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012

_____, *Tarihin Kara Kitabı*, Kopernik Kitap, İstanbul 2018

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi İran-İrak Cephesi, 1914-1918, Cilt 3, Kısım 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002

ÇAKMAK, Fevzi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi Harekâtı- 1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar*, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Sema Kiper, Ayşe Seven, Y. Serdar Demirtaş, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005

ÇEVİKEL, Nuri, "Çanakkale Muharebelerine Dair Gayriresmi Yeni Bir Belge: Hâtrât-ı Esâret", *History Studies*, 2/3, (2010), s. 85-123

GEÇER, Genç Osman, *Türk Esaret Edebiyatı –Vâveylâ- (Krasnoyarsk-Sibirya)*, Bengü Yayıncılık, Ankara 2022

- HALE, William, *Turkish Politics and the Military*, London and New York 1994
- HYNES, Samuel, *The Soldiers' Tale Bearing Witness to Modern War*, The Penguin Press, New York, (Elektronik basım), 2003
- KESER, Ulvi; Turgay Akkuş, *Kıbrıs'ta Çanakkale Esirleri (1916-1923)*, Tulpars Yayınları, Ankara 2016
- KOÇAK, Cemil, *Belgelerle Heyet-i Mahsusalar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005
- KUTLU, Cemil, *I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, (Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi), Erzurum 1997
- LEJEUNE, Philippe, *On Diary*, Ed. Jeremy D. Popkin, Julie Rak, University of Hawaii Press, Hawaii 2009
- LEJEUNE, Philippe, Victoria Lodewick, "How Do Diaries End?", *Biography*, 24/1 (2001) s. 99-112
- LUNDEN, Walter A., "Captivity Psychoses among Prisoners of War", *Journal of Criminal Law and Criminology*, 39/ 6, (1949), s. 721-733
- MORAN, Joe, "Private Lives, Public Histories: The Diary in Twentieth-Century Britain", *Journal of British Studies*, 54/1 (2015), s. 138-162
- Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hatırat Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı* C.1-4, Ed. Musa Gümüş, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2022
- ÖZBÖLÜK, Rıza, *Birinci Dünya Savaşı'nda Hindistan'da Türk Esirleri*, (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Konya 2020
- ÖZKAN, Asaf, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Askerî ve Mülkî Bürokraside Tasfiyeler, Askerî ve Mülkî Heyet-i Mahsusalar*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014
- PONSONBY, Arthur, *English Diaries*, London 1923
- RACHAMIMOV, Alon, "The Disruptive Comforts of Drag: (Trans)Gender Performances among Prisoners of War in Russia, 1914-1920", *The American Historical Review*, 111/2, (2006), s. 362-382
- SARISAMAN, Sadık, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelelerinde Beyannamelelerle Psikolojik Harp*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999
- TETİK, Ahmet; Gülcan Işık, *Mısır'daki İngiliz Osmanlı Esir Kampından Maziye, Bugüne, Yarına Işık (1919-1920)*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2018

YANIKDAĞ, Yücel, *Ill-Fated Sons of the 'Nation': Ottoman Prisoners of War in Russia and Egypt, 1914-1922*, (The Ohio State Üniversitesi, Doktora Tezi), 2002

_____, *Millete Deva Olmak, Osmanlı Savaş Esirleri, Tıp ve Milliyetçilik, 1914-1939*, Çev. Nurettin El Hüseyini, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014